

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE KÖLELİK TARTIŞMALARI: ÇERKES KÖLELİĞİNİN SONLANMASINDA GUAZE DERGİSİ VE ÇERKES ELİTLERİNİN ROLÜ

DEBATES ON SLAVERY IN THE LATE OTTOMAN PERIOD: THE ROLE OF
GUAZE MAGAZINE AND CIRCASSIAN ELITES IN ENDING CIRCASSIAN
SLAVERY

Caner YELBAŞI*

Geliş Tarihi/Received:26.12.2025

Kabul Tarihi/Accepted:22.05.2026

Öz

Osmanlı'da Kölelik konusu literatürdeki az sayıdaki nitelikli çalışma dışında yeteri kadar kapsamlı bir şekilde ele alınmamış bir konudur. Köleliğin Osmanlı tarihindeki yeri, kullanım alanları, köleleştirme süreçleri ve kölelerin Osmanlı coğrafyasına taşınması konuları detaylı bir şekilde değerlendirilmemiştir. Özellikle köleliğin hem toplumsal hem de idari anlamlarda tekrar görünür olmaya başladığı 19. yüzyıla dair literatürde büyük bir eksikliğin olduğundan söz edilebilir. Afrika köleliği, İngiltere'nin başını çektiği kölelik karşıtı hareket ile 1840'lardan itibaren Avrupa'da yasaklanırken Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yönelik gerçekleşen büyük bir nüfus hareketinin sonucu olarak beyaz kölelik görünür bir hale gelmiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren köle nüfusunun artması nedeniyle kölelik kurumu Osmanlı Devleti ve toplumunun gündemine yoğun bir şekilde girmiştir. Beyaz kölelik olarak bilinen kölelik türü kapsamında bulunan Çerkes köleliği benzer bir şekilde hem İngilizce hem de Türkçe literatürde kapsamlı biçimde incelenmemiş bir alandır. Bu durumun nedenleri arasında, köleliğin toplumda sanki hiç var olmamış gibi algılanması, tarihçilerin mesafeli durması ve Türkiye'deki toplumsal hafızadan bu kurumun etkilerinin büyük ölçüde silinmiş olmasının etkisi vardır. Bu çalışmada Osmanlı'daki genel kölelik tartışmalarında Çerkes köleliğinin nasıl bir yeri olduğu ve Çerkeslerin Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı'ya sürgünleri sırasındaki zor şartların Çerkes köleliğini nasıl değiştirip dönüştürdüğü incelenecektir. Köleliğin sonlandırılma sürecinde Osmanlı bürokratik kurumlarının tek karar verici olmamalarından ötürü köleliğin sonlandırılma sürecinin nasıl daha ağır ilerleyen meşakkatli bir sürece evirildiği gösterilecektir. Osmanlı bürokrasisinin kendi arasındaki anlaşmazlıklar ve kölelik konusuyla ilgili net bir kararın verilip hayata geçirilmemiş olması uygulamada birçok aksaklık yaşanmasına sebep olmuştur. Bu makalede Osmanlı Arşivleri ve Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından çıkarılan Guaze Dergisi gibi kaynaklar üzerinden Osmanlı'nın son döneminde köleliğin kaldırılma tartışmalarının Çerkes toplumunda nasıl bir etkisi olduğu, Çerkes elitlerinin nasıl öncü bir rol izlediği incelenecek temel hususlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kölelik, Çerkesler, Harem, Çerkes Teavün Cemiyeti, Guaze Dergisi.

*Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, caneryelbasi@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-5234-3959>).

Abstract

With the exception of a few high-quality studies in the literature, the topic of slavery in the Ottoman Empire has not been addressed in sufficient depth. The role of slavery in Ottoman history, its functions, the processes of enslavement, and the transportation of enslaved people into Ottoman territories have not been evaluated in detail. In particular, there is a significant gap in the literature regarding the 19th century, when slavery began to re-emerge in both social and administrative contexts. While African slavery was outlawed in Europe beginning in the 1840s, led by the anti-slavery movement spearheaded by Britain, “white slavery” emerged as a result of a massive population movement from the North Caucasus to the Ottoman Empire. From the mid-19th century onwards, the institution of slavery became a major focus for the Ottoman state and society due to the growing enslaved population. Circassian slavery, a form of what is known as “white slavery,” remains a largely unexplored area in both English and Turkish scholarship. Among the reasons for this are the perception that slavery never existed in society, the reluctance of historians to engage with the subject, and the fact that the effects of this institution have been largely erased from Türkiye’s collective memory. This study examines the place of Circassian slavery within broader Ottoman debates on slavery and explores how the harsh conditions faced by the Circassians during their exile from the North Caucasus to the Ottoman Empire transformed the institution of Circassian slavery. It further demonstrates how the process of abolishing slavery evolved into a protracted and contested process, largely because Ottoman bureaucratic institutions were not the sole actors determining the course of abolition. Disagreements within the Ottoman bureaucracy and the failure to make and implement a clear decision regarding slavery led to numerous practical difficulties. This article examines, through sources such as the Ottoman Archives and the Guaze Journal published by the Circassian Mutual Aid Society, the impact of debates over the abolition of slavery in the late Ottoman period on the Circassian community, as well as the pioneering role played by the Circassian elites.

Keywords: *Ottoman Empire, Harem, Slavery, Circassians, Circassian Support Association, Guaze Journal.*

Giriş

Çerkes köleliğinin sona ermesinde Guaze (Rehber) Dergisi¹ ve onun bağlı olduğu Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti/Çerkes Teavün Cemiyeti² (Çerkes Birlik ve Yardımlaşma Cemiyeti) öncü bir rol oynamıştır. Hem Osmanlı toplumu ve devleti hem de köle sahibi olan Çerkes toplumunun ileri gelenleriyle ayrı düşmek pahasına Guaze Dergisi ve Çerkes Teavün Cemiyeti köleliğin kaldırılmasında topluma ve yönetime büyük bir baskı uygulamıştır. II. Meşrutiyet ortamının sağladığı yeni yeni gelişen toplumsal örgütlenme çabaları arasında Çerkes Teavün Cemiyeti üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiş, hem devlet hem de toplum nezdinde yaptığı girişimlerle kölelik karşıtı kamuoyunun güçlenmesini sağlamıştır. Osmanlı'da köleliğin sonlanmasında sivil toplumun bir rolünün olmadığı literatürde kabul edilmiş olsa da, yeni yapılan çalışmalar Çerkes Teavün Cemiyeti'nin bir Sivil Toplum Örgütü olarak Osmanlı'da köleliğin sonlanmasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.³ Cemiyet Osmanlı askeriyesinde ve bürokrasisinde görevli olan birçok Çerkes'i ve köle sahibi olan kimi "soylu" Çerkesleri de üye olarak bünyesinde barındırmasına rağmen kölelik konusunun sona erdirilmesinde toplumsal ve yasal bir zemin oluşmasına büyük bir katkı sağlamıştır.

Son yıllarda dünyanın farklı bölgelerindeki kölelik pratikleriyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Latin Amerika'dan Asya'ya, Afrika'dan Kuzey Amerika, Uzakdoğu ve Avrupa'ya kadar kölelik konusuyla ilgili birçok hacimli eser yayımlanmıştır. Bu makalenin konusu olan Çerkes köleliği Memlûk Devleti'nin ve Karadeniz köleliğinin konusu olması nedeniyle farklı çalışmalarda incelenmiştir. İlkçağlardan itibaren yaygın bir şekilde görülen kölelik Akdeniz ve Karadeniz havzasında tarihsel süreç içerisinde önemli bir ticari meta haline gelmiştir. Bu iki havzanın içerisinde kölelik dolayısıyla birçok karşılaşmalar ve değişimler meydana gelmiş, kölelik kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bu iki havzanın kesişimi olarak Memlûk Devleti'nde Karadeniz Bölgesi'nden köle ya da savaşçı olarak getirilen Çerkesler yönetimi ele geçirerek ayrı bir yönetici hanedan kurmuştur (1382-1517).⁴

Osmanlı köleliği ve Harem üzerine Ehud Toledano,⁵ Hakan Erdem,⁶ Ceyda Karamürsel, Madeline Zilfi,⁷ Zübeyde Güneş Yağcı,⁸ Fırat Yaşa⁹ tarafından yapılan çalışmalar bulunmaktadır.

¹ Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından 2 Nisan 1911 tarihinden itibaren çıkarılan haftalık dergidir. Dergi hem Osmanlı devleti ve toplumu hem de Çerkesler ve Kuzey Kafkasya üzerine dil, kültür, gelenek gibi konuları da içeren sosyal ve siyasal birçok konuya dair yayınlar yapmıştır.

² Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Kuzey Kafkasyalıların geleneksel değerlerini korumak ve toplumsal sorunlarla başa çıkmak amacıyla 4 Kasım 1908 yılında İstanbul/Beşiktaş'ta birçok üst rütbeli asker, bürokrat, yazar ve eğitimcinin bir araya gelerek kurduğu, Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı Devleti sınırları içerisinde oluşturdukları ilk örgütlü yapıdır. Cemiyet "Çerkes Teavün Cemiyeti" olarak da bilinir. Elmas Zeynep Aksoy Arslan (2008), *Circassian Organizations in the Ottoman Empire*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

³ Caner Yelbaşı (2026), "II. MEŞRUTİYET SONRASINDA KÖLELİĞİN ETKİSİZLEŞMESİ: KÖLELER, KÖLE SAHİPLERİ, SİVİL TOPLUM VE DEVLET", *Atatürk Yolu Dergisi*, 78/1.

⁴ Hannah Berker (2022), "What Caused the 14th-Century Tatar-Circassian Shift?", *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900 Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, ed. Felicia Roşu. Leiden: Brill, s.343.

⁵ Ehud Toledano (1998) *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*. Seattle: University of Washington Press.

⁶ Hakan Erdem (2023), *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*. İstanbul: Timaş Yayınları. ; a.mlf. (2019), *Sözden Kalanlar Tarih, Tarihçilik, Kurgu, İnsan ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları.

⁷ Madeline C. Zilfi (2010), *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Difference*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁸ Zübeyde Güneş Yağcı. (2006), "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları* 8/8 (Ağustos), 12–30; a.mlf. (2016), "The Black Sea Slave Trade According to the İstanbul Port Customs Register, 1606–1607", *Eurasian Slavery, Ransom and Abolition in World History, 1200–1860*, ed. Christoph Witzenrath. London: Routledge, s. 207–19;

⁹ Fırat Yaşa (2018), "Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society", *Turkish Historical Review* 9/2, s. 198–211;

Yapılan çalışmaların birçoğunda Çerkes köleliğine de değinilmekle birlikte müstakil bir şekilde Çerkes köleliğini inceleyen az sayıda çalışma vardır. Elbruz Aksoy'un *Beyaz Köleler* isimli çalışması Çerkes köleliğinin incelendiği Türkçe literatürdeki ilk çalışmalardan biridir.¹⁰ Yazarın Yüksek Lisans tezinden kitaba çevrilen bu çalışmada çoğunlukla ikincil kaynaklar üzerinden kölelik kurumu ve uygulamaları açıklanmaya çalışılmış, sözlü tarih yöntemleri kullanılarak köleliğin Çerkes toplumunun hafızasında nasıl bir yeri olduğu incelenmiştir. Ancak sözlü tarih görüşmelerinde görüşülen isimlerin birçoğu kendi yerleşim yerlerindeki spesifik olaylar üzerinden şahit oldukları ya da duydukları olayları aktarmaktadır. Bazı görüşmeciler Kafkasya'daki ya da geçmişte Çerkes toplumundaki kölelik uygulamaları üzerine bilinen, basılmış herhangi bir araştırmaları olmamasına rağmen kendi kişisel zaviyeleri üzerinden fazlasıyla iddialı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.¹¹ Çerkes köleliği üzerine yazılmış diğer bir çalışma da Yahya Araz'ın Rumeli Mahkeme kayıtlarını kaynak olarak kullandığı köle sınıfından olan Çerkeslerin hürriyetlerini elde etmek için yaptıkları girişimleri konu alan çalışmasıdır.¹²

1860-1865 yılları arasında Kuzey Kafkasya'da Rusya'nın gerçekleştirdiği saldırı, yok etme, mülksüzleştirme ve sürgün süreçlerinin yeteri kadar anlaşılmamış olması literatürde problemli bir yaklaşımın doğmasına neden olmuştur. Yaşanan sürecin vahametini anlamak için Walter Richmond tarafından kalem alınan *Çerkes Soykırımı* kitabının incelenmesi faydalı olacaktır.¹³ Bu yıllarda Kuzey Kafkasya halklarının maruz kaldığı şiddet, baskı ve yıldırma politikası kapsamında oluşturulan gayriinsani koşullar ve soykırıma varan şiddet bu halkların doğal yaşam alanlarını ve toplumsal ilişkilerini bozdu. Sınıflı toplum yapısı ve kölelik Kuzey Kafkasya'da Rus saldırıları öncesinde var olsa da saldırılarla beraber şartlar ağırlaştı. Birçok aile çocuklarını bir bedel almaksızın başka ailelere ya da köle tüccarlarına hayatta kalmaları için verdi, bu da Çerkeslerin "çocuklarını sattıkları" şeklindeki iddianın ortaya çıkmasına neden oldu. Savaş ve sürgünün oluşturduğu şartlar altında bu durumun artması birçok araştırmacıda tarihin eski dönemlerinden beri bu uygulamanın Çerkesler'de yaygın bir şekilde gerçekleştiği düşüncesini ortaya çıkardı.¹⁴ Bu düşüncenin ortaya çıkmasında 18. yüzyılın ortalarında başlayıp 1860'ların sonuna kadar devam eden ve sürecin sonlarında bir soykırıma dönüşen Kuzey Kafkasya'nın Rus birlikleri tarafından işgali ve kolonizasyonunun yıkıcılığının iyi anlaşılıp araştırılmamış olmasının etkisi vardır. Birçok çalışma tüm bu süreci eksik bir şekilde sadece bir göç olarak tanımlamakta, bu "göç" süreci içerisinde gerçekleşen olayları Çerkeslerin geleneksel uygulamaları gibi görmektedir.

Kölelik Osmanlı tarihi araştırmalarında konumu, kullanım alanları, köleleştirme süreçleri ve kölelerin Osmanlı coğrafyasına getirilmesini kapsayan az sayıdaki kapsamlı çalışma dışında literatürde hak ettiği ilgiyi bulamamıştır. Hiç şüphesiz bunda köleliğin toplumda sanki böyle bir kurum hiç var olmamış gibi düşünülmesinin ve bazı topluluklar dışında günümüzde bu kurumun herhangi bir etkisinin kalmamış olmasının etkisi vardır. Birçok insan köleliği bugünün dünyasında çağdışı, insanlık onurunu ayaklar altına alan bir kurum olarak görmektedir. Günümüzde böyle bir kurumun varlığını düşünmek bile çoğu insan için anlaşılması mümkün olmayan bir durumdur. Ancak yüzyıllar boyunca kölelik dünyanın birçok bölgesinde yaygın

¹⁰ Elbruz Aksoy (2022), *Beyaz Köleler, Son Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

¹¹ Kitapta geçen kimi anlatıların eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi gerekmektedir. Örneğin: Sayfa 70 dipnot 31, sayfa 81 dipnot 68 ve 69, sayfa 101 dipnot 140 bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Literatüre yapılan bazı atıflarda da daha titiz olunmalıdır, örneğin sayfa 283 dipnot 243.

¹² Yahya Araz (2023), "Ben 'hür'üm... Hayır, sen kölesin..."! 19. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde İstanbul'da Çerkesler, Kölelik, Hürriyet Arayışları ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi", *Osmanlı Araştırmaları* 62/62, (Kasım), s. 145-183

¹³ Walter Richmond (2018), *Çerkes Soykırımı*. Ankara: Koyusiyah Yayıncılık.

¹⁴ Örneğin Yahya Araz'ın makalesinde her ne kadar 'göç'ün etkisi olduğu kabul edilse de Çerkeslerin "çocuk ve akrabalarını satma alışkanlığının" bu süreçte arttığı gibi bir ifade bulunmaktadır, Araz, "Ben 'hür'üm... Hayır, sen kölesin..."!, s. 149.

olarak görülen ve kullanılan bir kurumdu. Üretim ilişkilerinin değişmesi, insan hayatına verilen önemin artması, devletlerin bireylerle kurduğu ilişkinin farklı bir boyuta geçmesi ve modern merkezi devlet yapısının sonucu olarak ortaya çıkan vatandaşlık kavramıyla beraber geleneksel kölelik zaman içerisinde ortadan kalktı. Ancak Osmanlı Devleti'nde köleliğin sonlandırılma süreci, hem köleliğin İslam Hukuku bünyesinde kurumsal bir yapıya bürünmüş olması hem de haremden tarım işçilerine kadar birçok alanda kölelerin istihdam ediliyor olmasından dolayı çok kolay olmadı.

Osmanlı Devleti'nde kölelikle ilgili tartışmalar 19. yüzyılda farklı nedenlerden dolayı artmıştır. Batı Avrupa'da, özellikle İngiltere'de, köleliğin kaldırılmasıyla ilgili tartışmalar başlamış olması ve ardından köleliğin kaldırılması bu nedenlerden biridir. Bir diğer neden de Kuzey Kafkasya'dan içinde köleleri de barındıran büyük bir nüfus hareketinin Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu bölgelerine doğru gerçekleşmesidir. Özellikle Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı işgali ve kolonizasyonu ile beraber burada nüfusun çoğunluğunu oluşturan Çerkesler büyük oranda bir etnik temizliğe ve soykırıma maruz bırakılmıştır.¹⁵ Hayatta kalanların Rus yönetimi tarafından Osmanlı Devleti'ne sürgün edilmesi birçok alanda kölelerin hem Osmanlı Devleti hem de Osmanlı toplumu nezdinde daha görünür hale gelmesine neden olmuştur. İslam'daki kölelik uygulamasından farklı olarak Çerkes toplumundaki kölelik, sınıflı toplum yapısından dolayı daha farklı uygulamalara sahipti. Bu farklılıklar birçok çalışmada tam anlamıyla doğru bir şekilde anlaşılamamıştır. Çerkesler'in büyük bir sürgün sonrası gayriinsani koşullarda Osmanlı Devleti'ne ulaşmaları göz ardı edilerek, adetleri gereği "kendi çocuklarını satan" bir topluluk olarak resmedilmişlerdir. Bu çalışmada Osmanlı'daki genel kölelik tartışmalarında Çerkes köleliğinin konumu, Çerkesler'in Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı'ya geliş süreçlerindeki zor şartların Çerkes köleliğini nasıl değiştirip dönüştürdüğü ve köleliğin kaldırılması sürecinde Çerkes toplumu elitlerinin nasıl bir rol oynadıkları çıkardıkları Guaze Dergisindeki tartışmalar üzerinden incelenecektir.

A. Çerkeslerde Kölelik ve Sınıflı Toplum Yapısı

Çerkesler farklı boylardan oluşan toplumsal bir düzene sahiptir. Boylar genel olarak ortak bir kültür, gelenek ve dile sahipken bazı uygulamalar bazı boylarda farklı şekilde hayata geçmiştir. Sınıflı toplum yapısı ve kölelik konusu bu farklılıklardan biridir. Kabardeyler gibi bazı boylarda kölelik ve sınıflı toplum yapısının gereklilikleri çok sert bir şekilde uygulanırken bazı boylarda bu uygulamalar daha sınırlı bir uygulama alanı bulmuştur.¹⁶ Sınıflı toplum yapısının katı bir şekilde uygulandığı boylarda toplumsal düzenin farklı katmanları bulunmakla beraber kabaca altı katmandan oluştuğu söylenebilir: Pış - prens, L'ekhuél'eş - Birinci Sınıf Soylular, Werkh - İkinci Sınıf Soylular, Lxukhuél'/Ihfikhuel'/Fekhuél' - Hür Köylüler, Pşşıl/Pşılı - Köleler, Vineut [ya da vuneut] - hiçbir hakkı olmayan kölelerdir.¹⁷ Bu gruplardan "Pşşıl - köleler" belli bir yere ait kölelerken Vuneut ise çoğunlukla herhangi bir hakkı olmayan, köken olarak Çerkes olmayan ve savaşlarda karşı taraftan ele geçirilen kimselerdir.¹⁸ Buna rağmen Vuneut'lar ticari bir metadan ziyade toprak ve hane ile ilgili işleri görmesi gereken kişilerdir. Bu katmanlar içerisindeki sınıfsal yapı zaman içinde değişmeden sabit bir şekilde devam etmiştir. Bireyler sülale isimleri ile toplumda tanındıkları ve bu sülale isimlerinin de toplumsal katmanlar içinde değişmeyen sabit bir konumu olduğundan, bireylerin sınıflar arasında geçiş yapabilmeleri pek mümkün olmamıştır.

¹⁵ Richmond, *Çerkes Soykırımı*.

¹⁶ Louis J. Luzbetak (1951), *Marriage and the Family in the Caucasus; A Contribution to the Study of North Caucasian Ethnology and Customary Law*. Viena-Mödling: St. Gabriel's Mission Press, s. 59.

¹⁷ Ömer Karataş (2012), "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)* 1/2, s. 106.

¹⁸ Karataş, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında", s. 106.

Köleler günlük işlerden, tarımsal işlere kadar birçok alanda emrinde çalıştıkları kişiye yani beye yardım etmek zorundadır. Tüm işleri, evlenme, çalışma gibi konular onlara sahip olan bey tarafından organize edilmektedir. Beyin onlara karşı tutumu tamamen kendi kişisel yaklaşımına kalmıştır, burada beyi sınırlayan herhangi bir yaptırım bulunmamaktadır.¹⁹ Alt sınıfların tabi olduğu kölelik bir anlamda “kapalı kölelik” olarak da tanımlanabilir, kalıtsal bir şekilde babadan çocuklara geçerek devam eder ve kölelikten çıkış genellikle mümkün değildir. Çerkesler içerisinde köleliğin sona erdiği kesin bir tarihten bahsetmek zordur. Boylara ve bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1910’lardan itibaren özellikle Kayseri ve Sivas gibi şehirlerde köleliğin kaldırılmasıyla ilgili yoğun bir çaba verildiği görülmektedir.²⁰ Bu durumun 1950’lerden itibaren artan şehirleşme ve tarımda makineleşme ile birlikte köylerin nüfusunun azalmasıyla nihayete erdiği söylenebilir.

B. Çerkes Sürgünü ve Osmanlı Devleti’nde Köleliğin Kaldırılması Tartışmaları

Çerkeslerin kitlesel anlamda Osmanlı Devleti’ne gelişleri 19. yüzyılın ortalarından itibaren yoğunluk kazanmış olsa da Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya bölgesi ile ilişkisi çok daha eski dönemlere gitmektedir. Ticari, askeri ilişkilerin yanında kölelik konusu bölgeye yönelik Osmanlı ilgisinde rol oynayan önemli alanlardan biridir. 1475’te Osmanlıların Kefe’yi fethiyle beraber köleler Tatarlardan Kafkasyalılara, köle ticareti de Kırım’dan Anadolu’ya olacak şekilde değişmiştir.²¹ Özellikle Karadeniz köle ticaretinde önemli bir rol oynayan Kırım, Kuzey Kafkasya’dan elde ettiği köleleri Osmanlı Devleti’ne satmaya başlamıştır. Hatta 17. yüzyılda Kırım Hanlığı’nın geçim kaynaklarının başında Polonya-Litvanya, Moskova ve Kuzey Kafkasya’ya yaptığı köle baskınları ve bu bölgelerden elde ettiği kölelerin satışından oluşan köle ticareti gelmektedir.²²

Çerkeslerin Osmanlı devletine gelişleri 1860’lardan itibaren oldukça zor şartlar altında gerçekleşti. Tuapse, Soçi gibi limanlardan deniz yoluyla Karadeniz üzerinden Trabzon, Samsun, İstanbul, Varna, Köstence’ye getirilen on binlerce Çerkes yolculukları sırasında ve sonrasında karaya çıktıklarında açlık ve salgın hastalıkla karşılaştı. Osmanlı Devleti’nin bu denli büyük bir nüfusun gelişine karşı hazırlıklı olmaması açlık ve salgın hastalıklarla başlayan sürecin yerini kitlesel ölümlere bırakmasına neden oldu.²³ Özellikle sürgünün en yoğun olduğu 1863-64 yıllarında bu limanlarda günlük 200-300 kişinin öldüğü ve bu sürecin aylarca devam ettiği dönemler oldu.²⁴ Bu şartlar altında bazı Çerkes çocukları aileleri tarafından hayatta kalabilmeleri adına satıldı.²⁵ Benzer örnekler açlığın ve kıtlığın yoğun olduğu 19. yüzyıl ortalarında Anadolu’da başka gruplarda, Ermenilerde ve Kürtlerde de gerçekleşmişti.²⁶

Çerkes nüfusunun 1864’ten itibaren Osmanlı topraklarında büyük bir artış göstermesiyle beraber çocukların satılmasıyla ilgili tartışmalara Osmanlı yönetimi de dâhil oldu. Rusya’nın

¹⁹ Karataş, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında”, s. 110.

²⁰ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI), 7/24, (7 Eylül 1910), lef 5.

²¹ Fırat Yaşa (2023), “From a Chicken in Every Pot to a Time of Scarcity: Rethinking Slavery in the Crimean Khanate”, *Slavery and Abolition; A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 44/4, s. 784, 785.

²² Fırat Yaşa, “Desperation, Hopelessness, and Suicide”, s. 200.

²³ Her ne kadar gelenlerin iskânını kolaylaştırmak için 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonu kurulmuş olsa da erken dönemde gelenlerin sayıları çok yüksek olduğu için sağlıklı bir iskân politikası gerçekleştirilememiştir. Muhacirin Komisyonu için bakınız <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhacir--osmanli> (erişim tarihi 14.05.2026). Ufuk Erdem (2018), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

²⁴ Richmond, *Çerkes Soykırımı*, ss. 76-110.

²⁵ Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 32.

²⁶ Erdem, *Osmanlı’da Köleliğin Sonu*, s.88. Sabri Mengirkaon (2021), *19. Yüzyılda Diyarbekir’de Kıtık*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, s. 368, 369.

Kafkasya'da gerçekleştirdiği etnik temizlik sonrası hayatta kalan Çerkesler daha önce de bahsedildiği gibi gayriinsani şartlarda salgın hastalık ve açlığın oluşturduğu koşullarda Osmanlı limanlarına ulaştı. Deniz yolunun dışında Kuzey Kafkasya'dan kara yoluyla Doğu Anadolu'dan Kars-Ardahan-Erzurum güzergâhını izleyerek gelen birçok Çerkes ve Kuzey Kafkasyalı Osmanlı Devleti'ne gelişleri sırasında ve sonrasındaki iskân sürecinde yüzlerce kilometrelik mesafeleri oldukça zor şartlarda yürüyerek kat etti. Bu koşullar altında "hür" sınıftan olan Çerkeslerin bir kısmının da çocuklarını var olan şartlardan kurtarmak amacıyla sattıkları gözlenmiştir.²⁷ Bu durum köle tüccarları tarafından suiistimal edilmiş, Çerkesler'deki kölelik uygulamasına ters bir şekilde "hür kökenliler" köle olarak satılmış, "köle sınıfı"ndan olanlar da ailelerinden ayrılarak satılmıştır.²⁸ Sadrazam Fuad Paşa bu durumun önüne geçmek için 24 Temmuz 1864 yılında bir emir yayınladı. Fuad Paşa yayınladığı emirde köle pazarında kadın ve çocukların bu şekilde satılmalarının ne insanlığa, ne de İslamiyet'e sığmadığını, dışarıdan Osmanlı Devleti'ne gelecek olan baskıyı da düşünerek bu durumun Osmanlı'yı eleştirmek isteyenlere fırsat vereceğini ifade etmiştir.²⁹

Kuzey Kafkasya'dan köle ithali Osmanlı'nın İngiliz baskılarına rağmen bitirmek istemediği bir ticaretti. Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne gelişleriyle birlikte kölelerin ve köle sahiplerinin nasıl bir uygulamaya tabi tutulacakları Osmanlı bürokrasisi arasında bir tartışma konusu olmuştur.³⁰ Osmanlı yönetimi İngilizlerin baskısıyla siyah köle ticaretini yasaklamasına rağmen, Kırım Harbi esnasında (1854-56) sayı olarak azalan, ancak savaş sonrasında hem Kuzey Kafkasya'dan köle satımına yönelik bir arzun olması hem de Osmanlı'nın bu köleleri talep ediyor olması nedeniyle bu ticareti devam ettirmiştir. Kölelik; siyah köle ticareti ile Çerkes köle ticareti olarak iki ayrı uygulama şeklinde devam etmiştir.³¹ Kırım Harbi Dönemi'nde Çerkes köle ticareti bir süreliğine yasaklanmış olsa da Çerkesler'in Osmanlı Devletine gelmeleriyle beraber bu ticaret kaldığı yerden devam etti. Tarım alanlarında çalıştırılmak, yüksek mevkilerdeki devlet adamlarının himayelerinde bürokrasi ve ordu için yetiştirilmek, sarayda ve haremde istihdam edilmek için köle edinilmeye devam edildi. İngilizler de süreç içerisinde Çerkes köleliğini diğer köleliklerden farklı olarak görmeye başladı ve bu konuda baskı uygulamadı.

Yaklaşık bir milyon Kuzey Kafkasyalının Osmanlı'ya sürüldüğü tahmini üzerinden bu nüfusun yüzde onunun köle olduğu Tarihçi Ehud Toledano tarafından iddia edilmektedir. Yaklaşık yüz bin kişilik bu grup daha çok tarımsal işçilerden oluşmaktadır.³² Köleler İslam hukukundan da faydalanarak özgürlüklerini satın alma hakkına kavuştu ve Osmanlı yönetiminin kendilerine tahsis ettiği alanda da tarım yapabilme imkânını elde etti. 19. yüzyılın sonuna doğru Çerkes köle ticareti fazlasıyla azaldı, ancak saraydaki varlığı büyük oranda devam etti. Özellikle Abdülmecit döneminden itibaren sarayda harem kısmı dışında yüzlerce Çerkes çalışan bulunuyordu. 1890'larda bu sayı 400'e kadar ulaştı.³³ Bu sayı II. Abdülhamit dönemi boyunca artarak devam etti. Yalnız bu çalışanların azımsanmayacak bir kısmı kendi aileleri tarafından iyi bir eğitim ve terbiye alıp sarayda çalışmaları için küçük yaşta saraya gönderilen kız çocuklarıydı. Bu çocukların ailelerinin durumu iyi değilse ailelere bir ücret ödenirdi, ancak ailenin durumu iyiye onlara herhangi bir ödeme yapılmaz, aileler para talebinde bulunmazdı. Çünkü saraya gönderilen çocuğun zaten istikbalinin daha iyi olacağı düşünülürdü.³⁴

²⁷ (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 79/97, (24 Temmuz 1864), İef 1. Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 175.

²⁸ BOA, A.MKT.UM, 794/77, (8 Ağustos 1864), İef 2. Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 175.

²⁹ Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, s. 175.

³⁰ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Kalemi (A.MKT.NZD), 396/97, (3 Nisan 1862).

³¹ Karamürsel, "The Uncertainties of Freedom", s. 140.

³² Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 12.

³³ Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 12.

³⁴ Leyla Açıba (2010), *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*. İstanbul: Timaş Yayınları, s. 525-528.

Özellikle hiyerarşide “soylu” ya da “asilzade” olarak bilinen aileler kendiliğinden çocuklarını saraya getirip teslim etmekteydi. Burada amaç hem kız çocuklarının iyi bir eğitim alarak yetişmesi hem de sarayla bir şekilde akrabalık bağı kurarak ailenin itibarını ve etki alanını arttırıp ailenin fayda sağlayacağı bir ilişki ağı/network geliştirmekti.³⁵ Bazen Osmanlı Devleti tarafından iskân edilen aileler, içinde bulundukları kötü şartlardan dolayı çocuklarının saraya verilmesine razı olurdu. Hatta Redif Miralayı Çerkes Mehmed Bey Çerkes kızlarının saraya verilmesine aracılık ettiği için paşa rütbesiyle bile taltif edilmişti. Burdur bölgesine yerleştirilen Çerkeslerin bir kısmı yerleştirildikleri yerden memnun olmadıkları için kendilerine Karaman bölgesinde bir alan tahsis edilmiş ve askerlerin de yardımıyla yeniden iskânları gerçekleştirilmişti. Bu esnada muhacirlerin kötü durumda olduğunu gören Mehmed Bey ailelere kızlarını bu şartlardan kurtarmak için saraya vermelerini tavsiye etmiş ve sonrasında saraya kız tedarik edilmesiyle uğraşmaya başlamıştı. Dahası Mehmed Bey bu tarihten itibaren sadece bu işle ilgilenmeye başlamış ve kendisine Paşa unvanı da verilerek “Saraya kız tedarik eden Çerkes Mehmed Paşa” olarak bilinmiştir.³⁶

Osmanlı Devleti’nin Çerkes köleliğinin devamıyla ilgili pasif bir tavır almasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Osmanlılar Çerkes köleliğini İslam hukukunun dışında örfi bir uygulamayla devam eden bir durum olarak kabul etmişlerdir. Her ne kadar Çerkesler Müslüman olsalar da burada şeriat yerine Çerkeslerin kendi örfleri kıtas olarak kabul edilmiş ve 1912-13’te Çerkes köle ticaretinin resmîyette sonlanmasına kadar bu uygulama bu şekilde devam etmiştir. Osmanlı’nın benimsediği pasif tavrın bir diğer nedeni de sarayın ve haremın ihtiyacı olan beyaz köle ya da Çerkes köle sınıfından kadınların saraya ve hareme alınmasının devam etmesine yönelik istektir. Saray özellikle 1860’lardan itibaren yoğun bir şekilde Çerkes köle sınıfından kızların alındığı, hür sınıftan olanların da daha iyi bir gelecek için kızlarını gönderdikleri bir yere dönmüş, bu durum aynı zamanda kendi kendini de besleyen bir hale gelmiştir. Köle sınıfından alınan ve hür sınıftan saraya verilen kızların sayılarının ve etkilerinin artmaya başlamasıyla onlarla irtibatla olan akraba ve yakınlarının da kızları hareme ve hizmet için saraya, erkek çocukları da orduya ya da bürokrasiye artan bir şekilde alınarak istihdam edildiler.

Saray erken yaştan itibaren Çerkes kızlarını alarak onları eğitmek ve saraya uygun bir “terbiye” vermek istiyordu. Anadolu’daki diğer gruplarla, özellikle Türklerle, böyle bir ilişki kurmada saray oldukça isteksizdi. Merkezden Çerkeslerin iskân edildikleri Konya vilayetinin valisine gönderilen bir yazıda orada bulunan 14 yaşını geçmemiş, sağlıklı ve güzel, Türkçe bilmeyen ve Türklükle bağı olmayan, mümkünse sarı saçlı ve mavi gözlü, köle sınıfından Çerkes kızları varsa saraya gönderilmesi talep ediliyordu.³⁷ Bu genel uygulamadan ve yazışmadan anlaşıldığı gibi sarayın, köle sınıfından Çerkes kızlarına özel bir ilgisi bulunuyordu. Muhtemelen onların saraydaki hizmetlerde daha uygun olduğu, verilecek eğitim ve terbiye konusunda imparatorluktaki diğer gruplardan daha verimli bir sonuç alınacağı düşünülüyordu. Saraya alınan Çerkesler genelde fakir ve çiftçilik yapan ailelere mensupken Abhaz kızlar çoğunlukla Abhaz asilzadelerinden gelmekteydiler ve soy konusu önemli bir yer teşkil etmekteydi.³⁸ İstisnalar dışında genellikle saraya alınan kızların 4-14 yaş aralığında olmaları gerekmektedir. Leyla Açıba’nın hatıratında detaylı bir şekilde anlattığı gibi kızlar beş veya yedi kişiden oluşan gruplara ayrılıp bir kâtime kalfaya teslim edilirdi. Kalfa kızlara ilk üç yıl saray düzenini ve ahlakını öğretir, devamında ise musiki ve hat öğrenen kızların talep edenleri piyano, resim ve yabancı dil öğrenirlerdi. Eğitim en az beş yıl bu şekilde devam eder ve bu kızlar 20’li yaşlara

³⁵ Leyla Açıba’nın anlatısına göre Abhazların Dzapş ailesinden Mahmud Bey üç kızını saraya teslim etmişti. Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 33.

³⁶ Mehmed Bey’in rütbesini yükseltmesi için bkz. BOA, Yıldız Saray Evrakı (Y.EE), 109/2, (1 Ağustos 1892). Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 106-107.

³⁷ Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 36.

³⁸ Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 345-347.

geldiklerinde bulundukları şartlara göre bilgi, eğitim ve kültür anlamında hayli yol kat etmiş olarak "Saraylı Hanımlar"a dönüşmüş olurlardı.³⁹

Sürgün ve sonrasındaki salgın hastalık ve açlığa bağlı ölümlerin iskân süreci ile azalmaya başlamasıyla beraber Çerkes köle sınıfından olanlar da dâhil olmak üzere çocukların dışarıya verilmesi durumu git gide azaldı. Hatta Kafkasya'da Rus işgali süreciyle başlayan ve Çerkeslerin Osmanlı Devleti tarafından iskân edildikleri 100 yılı aşan bir süre sonrasında, kabaca 1760-1885 arası, yaşadıkları şartların iyileşmesinin bunda etkisi olduğu düşünülebilir. Yukarıda örnek olarak verilen saray ile Konya Valisi arasındaki yazışmada görüldüğü gibi aile, çocuklarını saraya göndermekte oldukça gönülsüz davranmış, valinin ve kendi toplumlarının önde gelenlerinin ısrarı ile kızın yolda bir-iki kere ailesini görmesine izin verilmesi şartı eklenerek bu işe razı olmuştur. Çünkü artık fiziksel şartlarının düzelmesi ve mukatebe (özgürlüğünü satın alma) imkânının oluşmasıyla beraber aileler çocuklarını bırakmak istemiyorlardı.⁴⁰

C. Kölelik ve Cariyelik Üzerinden Kurulan İlişki Ağı

19. yüzyıl Osmanlı sarayındaki Çerkeslerin imparatorlukta diğer gruplara kıyasla muazzam bir ilişki ağına sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tabii ki askeriyede ve yüksek bürokraside görev alan her Çerkes'in bu ilişki ağının bir parçası olduğu ya da bu ağ sayesinde bulunduğu makama geldiğini söylemek mümkün değildir. Özellikle padişah Abdülmecid sonrası dönemde saraydaki Çerkes varlığı Çerkeslerin Osmanlı coğrafyasına gelişleriyle beraber fazlasıyla artmıştır. Aynı şekilde askeriyede ve bürokrasideki Çerkeslerin sayısı da artmıştır. II. Abdülhamit döneminden ve Vahdettin dönemine kadar bu durum çoğunlukla devam etmiştir. Hatta II. Abdülhamit döneminde görüldüğü gibi padişahın Çerkes olan dadısı, sütannesi, sütkardeşi ve eşleri olmak bile bazen başlı başına bürokraside ve askeriyede onların yakınlarına kapıların açılmasını sağlıyor, büyük bir zenginlik kaynağına dönüşebiliyordu. II. Abdülhamit'in sütannesi Çerkeslerin Şapsığ boyundan Remide Hanım ve sütkardeşi olan oğlu İsmet Bey'in sahip olduğu zenginlik ile dadısı Dilbercenan Hanım'ın oğlu Beşiktaş Muhafızı Vasıf Paşa'nın sahip olduğu nüfuz bu duruma örnektir. Yine padişahın kayınpederlerinden Abhaz Maan ailesinden Maan Albuz Bey'e verilen makam ve rütbelere bunun örneğidir.⁴¹

Bazen Çerkes ve Abhaz köylerinden kızlar kaçırılıp saraya sunulurdu. Örneğin II. Abdülhamit'in eşlerinden Abhaz olan Sermelek Hanım Adapazarı'nın bir köyünden 8-9 yaşlarındayken kaçırılmış ve saraya götürülmüştür. Ailenin talebine rağmen Sermelek'in kendisinin sarayda olmaktan memnun olmasından dolayı sarayda bırakılmış ve daha sonra II. Abdülhamit'in gözdelelerinden biri olmuştur.⁴² Abdülhamit'in bilinen 13 eşi ve gözdelelerinin birçoğu Kafkasya kökenli, Çerkes ve Abhaz'dır.⁴³ Çocuklarının eşlerinin büyük bir kısmı yine Çerkes ve Abhaz'dır. Padişah gözdelelerle evlenmediği için Çerkes ve Abhaz gözdenin ailesi genelde kızları nikâhsız bir şekilde yaşadığından kızları ile görüşmezlerdi. Bu durum onlar tarafından hoş görülmezdi.⁴⁴ Saraydaki bu Kafkasyalı yoğunluğu II. Abdülhamit'in saltanatının sonuna kadar devam etmiştir. Sultan Mehmed Reşat dönemi ile beraber bu durum büyük oranda değişmiş, Arnavut ve Boşnak kızlar saraya alınmaya başlanmıştır.⁴⁵ Çerkes kızlarının alımı azalmış olsa da saraydaki etkileri devam etmiştir.

³⁹ Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 345-347.

⁴⁰ Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 36-38.

⁴¹ Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 69-70, 79-83, 111-112.

⁴² Sermelek Hanım daha sonra ilerleyen yıllarda saraydan çıkarılmıştır ve kendisine maaş bağlanmıştır. BOA, Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO), 2763/207165, (18 Şubat 1906), lef 2. Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 116-118.

⁴³ II. Abdülhamit'in kadınefendi ve ikbal statüsünde olan 12 eşinden 17 çocuğu dünyaya gelmiştir. Ayşe Osmanoğlu (1986), *Babam Abdülhamid (Hatıralarım)*. İstanbul: Selçuk Yayınları, s. 258.

⁴⁴ Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 120.

⁴⁵ Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 345-347.

Kızların aileleri tarafından saraya gönderildikleri de görülen durumlardandı. Zorda kalan, bakıma muhtaç olan aileler bakamayacakları kızları eğitim ve terbiye alması için saraya gönderirdi. Bu çocuklar sarayda yetişip belli bir yaşa geldiklerinde orada kalıp hizmete devam etme ya da saraydan çıkıp evlendirilip kendi hayatlarını kurma fırsatına sahiptiler. II. Abdülhamit devrinde sarayda bulunan Melek Şirin Hanım bu örneklerden bir tanesidir. Babasının ölümü sonrasında ailesi yardıma muhtaç bir halde kaldığı için henüz beş yaşındayken Melek Hanım ve kardeşi saraya verilmişlerdir. II. Abdülhamit kendi güvenini kazanan kişilere saraydaki kızlardan hediye ediyordu.⁴⁶ Melek Hanım da yetişip evlenme çağına gelince padişah tarafından ellili yaşlarda olan Serseccadeci İzzet Bey'e hediye edildi. Melek Hanım ise bu evliliğe kesinlikle taraftar değildi, ancak padişah tarafından alınan bir karara karşı çıkması mümkün değildi. Evlendikten bir süre sonra, Melek Hanım II. Meşrutiyetin ilanını takip eden günlerde, ağabeyi tarafından İzzet Bey'in konağından kaçırıldı. II. Abdülhamit de muhtemelen II. Meşrutiyetin etkisi ile eski gücünü yitirdiğinden dolayı bu duruma karşı çıkmadı.⁴⁷

D. Çerkes Elitleri'nin ve Guaze Dergisi'nin Köleliğinin Sonlanmasıyla İlgili Çalışmaları

II. Meşrutiyet (1908) sonrası kölelik tartışmaları farklı bir anlam kazanmıştır. Kânûn-ı Esâsî'nin ve Osmanlı vatandaşlığının en azından teoride de olsa kanun önünde eşitliği savunuyor olması köleliğin devam etmesi konusunu daha da tartışılmalı bir hale getirmiştir.⁴⁸ Uluslararası baskı ve köleliğin kaldırılmasıyla ilgili olarak imzalanmış olan anlaşmalar Osmanlı yönetimi üzerindeki baskıyı arttırmıştır.⁴⁹ Ancak Çerkes köleliği İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra da devam etmiştir. Bu tarihlerde Osmanlı yönetimi sadece köle ticaretini yasaklayabilmiş köleliği topyekûn kaldıramamıştır.⁵⁰ İslamiyet'te Müslümanların köle yapılmasına dair bir uygulama olmamasına rağmen, Müslüman olan Çerkesler eğer doğuştan köle sınıfında iseler onların köleliği Müslüman olmalarına rağmen devam etmekteydi. Meşrutiyet sonrası dönemde Osmanlı yönetimi zaman zaman kendi iç bürokrasisinde köleliğin devamlılığı konusunda ilgili görüş alışverişinde bulunmuştur. Örneğin Çerkeslerin yoğun olarak yaşadığı Sivas/Aziye bölgesinde köleler ile köle sahipleri arasındaki mücadeleler, sonradan zorla köle yapılanların özgürlük mücadelesi kimi zaman mahkemelere yansımıştı. Bu davalarda yerel Şeri mahkemeler genellikle tereddütlü bir şekilde davranıp köle sahipleri lehinde karar veriyorlardı.⁵¹ Bu durum Dâhiliye Nezareti'nin dikkatini çekmiş ve nezaret 3 Ramazan 1328 (8 Eylül 1910) tarihinde gönderilen bir tahriratta Şeyhülislamlık makamından yerel mahkemelere gönderilecek olan bir yazı ile davaların bu tereddütten kurtarılabilceği ifade edilmiştir.

Çerkes Teavün Cemiyeti meşrutiyeti takip eden aylarda 4 Kasım 1908 yılında kurulmuştur.⁵² Askeriyeden, bürokrasiden ve saray çevresinden birçok Kuzey Kafkasyalı, Çerkes Teavün Cemiyeti'ne üyedir ve cemiyet bünyesinde aktif rol almaktadır. Varlıklı ve eğitilmiş olarak nitelendirebileceğimiz o günkü şartlarda toplumun elit kısmını temsil ettiği söylenebilecek bir

⁴⁶ Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 120-122.

⁴⁷ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 2625/80, (8 Ekim 1908), İlef 1. Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 120-122.

⁴⁸ Birçok köle İstanbul'a, Dâhiliye Nezareti'ne, Sadarete ve diğer Osmanlı makamlarına II. Meşrutiyeti takip eden günlerde yazdıkları dilekçelerinde Kânûn-ı Esâsî'nin 10. maddesine vurgu yaparak meşrutiyet sonrasında köleliğin artık hükümsüz olduğunu iddia etmişlerdir. Kânûn-ı Esâsî'nin 10. maddesi "Hürriyet-i şahsiye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse şer' ve kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile tevkif ve mücazat olunamaz" Yelbaşı (2026), "II. MEŞRUTİYET SONRASINDA KÖLELİĞİN ETKİSİZLEŞMESİ".

⁴⁹ Karamürsel, "The Uncertainties of Freedom", s. 143.

⁵⁰ Erdem, *Sözden Kalanlar*, s. 235.

⁵¹ BOA, Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD), 3813/285920, 3 Ramazan 1328 (8 Eylül 1910), İlef 3. Aziye'deki köle sahipleri ile kölelerin arasındaki mücadele için bakınız Yelbaşı (2026), "II. MEŞRUTİYET SONRASINDA KÖLELİĞİN ETKİSİZLEŞMESİ".

⁵² Arslan, *Circassian Organizations*, s. 30.

kadro cemiyet bünyesinde bulunmaktadır. Sosyal, kültürel, politik ve Çerkesleri ilgilendiren diğer birçok konuda cemiyet önemli roller üstlenmiştir. Kölelik konusu da cemiyetin önem verdiği konulardan biridir. Cemiyet bu nedenle Meclis-i Mebusan, Meclis-i Ayan, Sadaret ve Şeyhülislamlik makamları ile Dâhiliye Nezareti nezdinde köleliğin kaldırılması ve yasaklanmasıyla ilgili girişimlerde bulunmuştur. Gerçekten kölelik konusu Osmanlı Devleti'nde bir kurumun ya da kişinin değil yukarıda zikredilen tüm kurumların ve onların bürokratlarının ortak tutumları neticesinde son bulacaktı. O yüzden cemiyet tüm bu kurumlar nezdinde köleliğin yasaklanması için çalışmalarda bulunmuş, dilekçeler aracılığıyla taleplerini iletmıştır. Bunlardan en önemlisi 5 Şubat 1910'da Ayan Meclisi'ne yapılan başvurudur. Bu başvuruda Kânûn-ı Esâsî'den kaynaklanan haklardan hareketle Çerkes köleliğinin kaldırılması "zencilere yapıldığı gibi" talep edilmektedir.⁵³

Hatta daha da ileri gidilerek hayvanların bile hürriyet alanında kimi haklardan faydalandığı ifade edilerek köleliğin kesin bir şekilde kaldırılması talep edilmektedir. Talepler şu şekilde sıralanmıştır:

- 1- Köleliğin kanunen lağvedildiğinin ilan edilmesi,
- 2- 50 sene önce Rusya Devleti'nin Kafkasya'da yaptığı gibi köle sahiplerini "mağdur etmeyecek" şekilde onlara mukatebe adı altında bir ödeme yapılması gerektiği,
- 3- Kölelerin yüzde doksanının ödeme yapabilecek durumda olmadığı için düşük bir bedel belirlenerek bu bedelin hükümet tarafından kölelere sahiplerine verilerek üzere ödenmesi, bunun 1911 yılı bütçesine eklenerek yani gelecek yıldan itibaren yapılması için hazırlık yapılması,
- 4- Kölelerin iskânı, gelir ve işlerinin sağlanması, durumlarının iyileştirilmesi, ilçelerde kaymakamların ve İstanbul'da valinin başkanlığında bir komisyonun oluşturulması ve bu komisyon içerisinde bir Çerkes üyenin bulunması gerektiği,
- 5- Her köle ailesine eski sahiplerinin etkisi dışındaki bir alandan birer ev, tarla, bir çift hayvan, gerekli olan zirai aletler ve besi hayvanları ile bir senelik işlerinin sağlanması,
- 6- Muhacirlere sağlanan kolaylıkların sanki yeni gelmiş muhacirler gibi kölelikten azat edilecek olanlara da uygulanması talep edilmektedir.⁵⁴

Bu talepler Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına ulaştırılmıştır. Dâhiliye Nezareti kölelerin iskânları için talep edilen yerleşim yerlerinin hükümetçe belirlenmesi konusunun Meclis-i Vükela tarafından değerlendirilmesinden sonra yapılabileceğini ifade etmiştir.⁵⁵

Guaze Dergisi ve Çerkes Teavün Cemiyeti'nin başlattığı tartışma Osmanlı yönetiminin Çerkes köleliğini örfi hukukun bir parçası olarak görme uygulamasını gözden geçirmesine neden olmuştur. Guaze Dergisi, Çerkes Teavün Cemiyeti bünyesinde 2 Nisan 1911'den itibaren düzenli olarak çıkarılan, Osmanlı sınırları içerisindeki yaşayan Çerkes diasporasının İstanbul'da çıkardığı ilk dergidir. Dergide Çerkes kültür ve tarihinden güncel konulara, Kuzey

⁵³ BOA, BEO, 3710/278209, 23 Kanunisanı 1325 (5 Şubat 1910), lef 3.

⁵⁴ BOA, BEO, 3710/278209, 23 Kanunisanı 1325 (5 Şubat 1910), lef 3. Benzer talepler cemiyet tarafından hazırlanan "Çerkes Teavün Cemiyeti, Köle ve Cariyeliğin Ref'i Hakkında Mebusa-ı Kirama, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1326." isimli risalede de geçmektedir. Risale cemiyetin taleplerini, gazete haberlerini ve iki öğrencinin köleliğin kaldırılmasıyla ilgili kaleme aldıkları yazıyı içermektedir. Yelbaşı (2026), "II. MEŞRUTİYET SONRASINDA KÖLELİĞİN ETKİSİZLEŞMESİ". Zafer Gölen (2015), "Osmanlı Devleti'nde Çerkes Köleliğinin Yasaklanması," Yeni Türkiye, 73/3, 158-168.

⁵⁵ BOA, BEO, 3707/278018, 4 Şubat 1325 (17 Şubat 1910), lef 2.

Kafkasya'ya kadar birçok konu işlenmiştir. Köleliğin kaldırılması konusu Guaze yazarlarının önemseydiği konulardan biridir. Derginin yayın hayatına başladığı ilk sayıdan itibaren bu konuyla ilgili yazıların ve haberlerin olması bunun bir göstergesidir. Ancak kölelik konusu ile ilgili yazılar çoğunlukla isimsiz olarak basılmıştır. Birkaç yazı dışında kölelik konusunda çıkan yazılarda yazarın ismi zikredilmemiş, kölelik konusu derginin sahip çıktığı bir konu olarak işlenmiştir. Derginin Çerkes toplumunun sorunlu alanlarına giriyor olması aslında sadece kültürel konulara, dile ve tarihe odaklanan bir dergi olmadığını, yeri geldiğinde toplumun bir kesimini karşısına almaktan çekinmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Her ne kadar toplumun sayıca büyük bir kısmı köleliğin kaldırılmasını olumlu görüyor olsa da sayıca azınlık olan ancak etki ve güç bakımından çok daha baskın olan daha çok varlıklılardan yani köle sahiplerinden oluşan bir grubun köleliğin kaldırılmasına taraftar olduğunu söylemek zordur.

Derginin ilk sayısında isimsiz bir yazıyla köleliğin devamına olan muhalefet dile getirilmiştir. Kölelik doğal olmayan, insan doğasında bulunmayan bir süreç olarak görülmekte ve köleliğin devamlılığından hoşnut olunmadığı ifade edilmektedir. Yazıdan anlaşıldığı kadarıyla 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile yürürlüğe giren Kânûn-ı Esâsî'nin ilgili maddeleri köleliğin kaldırılıp kaldırılmadığıyla ilgili durumu netleştirmemiştir. 24 Temmuz 1908'de Kânûn-ı Esâsî yürürlüğe girmiş ancak 1911 yılının Nisan ayında Guaze Dergisi'nde kölelik konusu halen tartışılmaya devam edilmektedir.

II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle beraber Yıldız Sarayında bulunan Çerkes cariyelerin saraydan çıkarılması büyük bir probleme yol açmıştı. Saray basılarak yağmalanmış, kadınlar bu sırada saray dışına çıkarılmıştır.⁵⁶ Sırrıcemal Hanım da bunlardan biriydi. Sırrıcemal Hanım hükümete bir dilekçe vererek 60 yıldan uzun bir süredir sarayda hizmette bulunduğunu ancak II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle beraber parasız, arkadaşsız, ailesiz bir şekilde kendisini sokakta bulduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Sonrasında kendi tanıdıkları aracılığıyla ona aylık bağlanmıştır. Ancak Sırrıcemal Hanım kadar şanslı olmayan, daha kötü şartlarda olan kadınlar bulunmaktaydı. Saraydan çıkarılan Çerkes cariyeler Beşiktaş'ta saraya çok yakın bir yerde bulunan Çerkes Teavün Cemiyeti'ne ulaştılar. Teavün Cemiyeti sorunların çözümüne yönelik bir talep listesi oluşturmuş ve bu liste ilk olarak meclise sunulmuş, meclis ise kendisine gelen bu talepleri hükümete göndermiştir. Şura-yı Devlet'e de bu talepler iletilmiştir. Daha sonra cemiyet köleliğin kaldırılmasıyla ilgili talepte bulunmuştur. Ancak ilginç bir şekilde Çerkes Teavün Cemiyeti, köleliğin kaldırılmasını istemesine ve kölelik kurumunun varlığından dolayı mağdur olan insanların yani kölelerin mağduriyetlerinin giderilmesine çalışmasına rağmen, köle sahiplerinin bu süreçte mağdur edilmemeleri konusunda taleplerde bulunmaya devam etmiştir. Talepler:

1- Uygun bir ücret (mukatebe) ile köle sınıfının özgür olması,

2- Bu ücretin (mukatebenin) devlet hazinesinden karşılanması,

3- Bu şartlar altında köle ve cariye kalmayacağı için beylerin (köle sahiplerinin) de memnun edilmesi [burada köle sahiplerine bir ödeme yapılması ya da onların bir şekilde memnun edilmesi vurgulanıyor].⁵⁸

⁵⁶ II. Abdülhamit'e yakın olan askeri birliklerdeki askerler de ordudan atıldılar. Padişah maiyeti çavuşlarından Çerkes Hacı Mehmed ve II. Abdülhamit'in ikballerinden olan bir kızı ile sarayda çalışan diğer kızı meşrutiyet sonrası saraydan çıkarıldılar. BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 832/2, (15 Mart 1910), lef 1.

⁵⁷ Karamürsel, "The Uncertainties of Freedom", s. 143-4, 147.

⁵⁸ 18 Mart 1327 (1911) tarihinde bu talepler iletilmiştir. Guaze (2 Nisan 1911), "Kölelik Aleyhinde Ayan-ı Mebusan-ı Kirama", s. 1.

Cemiyet köleliğin kaldırılması konusunda, hükümeti üzerine aldığı sorumlulukları yerine getirmemekle suçlamakta, Kânûn-ı Esâsî ile yürürlüğe girmiş kölelik kurumunun sonlandırılmasına yönelik uygulamayı hayata geçirmemekle itham etmekteydi. Gerçekten dergide hükümete yönelik bir tepki görülmektedir. Hükümete yönelen eleştiri, hükümetin net bir ifadeden kaçınarak köleliğin kaldırılmasıyla ilgili bir beyanda bulunmamasına yöneliktir. Cemiyet de bu durumun kölelikle ilgili davaların görüldüğü mahkemelerin alacakları kararlara etkisi olacağını iddia ediyordu.⁵⁹

Hükümet muhtemelen şeri hukukla çelişmemek adına köleliğin kaldırılması konusunu ağırdan alıyordu. Ancak cemiyet, şeri hukuku kaynak göstererek köleliğin kaldırılmasının daha uygun olacağı görüşündeydi. Hatta işi daha da ileriye götürerek Kafkasya'da köleliğin oluşumunun da şeriata göre olmadığını, bu yüzden kölelik uygulamasının devamının uygun olmayacağını, eğer uygun olmuş olsa bile İslam geleneğinde kölelerin azat edilmelerinin teşvik edildiği ifade ediliyordu. İslamiyet'in kölelerin azat edilmesine yönelik uygulamaları vurgulanarak şeriatın köleliğin kaldırılmasını gerektirdiği ifade edilip bu derece gayriinsani bir uygulamanın İslamla ve şeriatla bağdaştırılamayacağına yönelik bir yorum yapılmaktaydı. Teavün Cemiyeti; Hükümet, Ayan ve Mebusan Meclisi'nden kölelerin bir bedel ödenerek serbest kalmalarını sağlayacak bir kanunun çıkarılmasını bu yazı aracılığıyla tekrar talep ediyordu.⁶⁰

Derginin ikinci sayısında yine kölelik konusu gündeme getirilmiştir.⁶¹ Bu yazıda ise daha çok yerelde köleliğin nasıl problemlere yol açtığı vurgulanıp köleliğin kaldırılması için kamuoyu baskısı yaratılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Sivas bölgesi köleliğin hâlâ uygulandığı ve bu yüzden sorunların baş gösterdiği bir yer olarak anlatılmaktadır. Sivas'ın Aziziye bölgesinden dergiye gönderilen bir mektuba göre Aziziye'de köleler sahiplerine karşı ayaklanmışlardı. Dergi bir önceki sayısında vurguladığı gibi bu sayıda da köleler ve sahipleri arasındaki çatışmaların kendi kendine sönmülmeyeceğini, hükümetin bu işe el atmadan problemlerin ortadan kalkmayacağını vurgulamaktaydı. Yine şeriata ters düşmeden, şeriat hükümleri dâhilinde köleliğin yasaklanmasını sağlayan bir yasa çıkarılması talep edilmekteydi. Dergi, hükümeti etkilemek için bir adım daha ileri gidip Rusya'da köleliğin kaldırılmasını örnek göstermiş, "Rusya gibi bir devlet bile" köleliğin devamıyla insanların şahsi özgürlüklerini yaşayamamasını uygun bulmayarak "İslami prensiplere uyarak/İslam'a uyan bir şekilde" köleliği kaldırdığı vurgulanmıştı.⁶² Burada vurgulanan "Rusya gibi bir devlet" ve "İslami prensiplere uygun olarak" kısımları dikkat çekicidir. Dergi Çerkeslerin başına birçok felaketin gelmesinden sorumlu gördüğü Rusya'yı İslami prensiplere uyup onunla çelişmeyen bir politikayı hayata geçirmekle bir anlamda olumlu bir yere koyarken Osmanlı Hükümeti'ni onların gerisinde kalmakla, hatta İslami prensiplere uygun hareket etmemekle itham etmektedir. Ama dergi yine de hükümetle arayı açmamak için Aziziye'deki kölelerin iskân edilmeleri ve evlere yerleştirilmeleri için Osmanlı Hükümeti'nin tahsis etmiş olduğu altı bin lira paranın köleliğin kaldırılmasına yönelik hükümetin attığı ilk adımlardan biri olarak ifade etmektedir.

Derginin 11 Mayıs 1911'de yayınlanan altıncı sayısında da kölelik tartışmasına değinilmiş, köleliğin durumuyla ilgili hükümetin net bir tavır sergilememesi ele alınmıştır. Yine bir tür hükümetten taleple durum tespiti birlikte gerçekleştirilmiş, kölelerin kölelik durumlarının devam edip etmeyeceğinin netleşmesine kadar askere gitmelerinin önlenmesi talep edilmiştir. Bununla birlikte şeriata karşı herhangi bir durumun oluşmasının önüne geçilmesi

⁵⁹ Guaze (2 Nisan 1911), "Kölelik Aleyhinde Ayan-ı Mebusan-ı Kirama", s. 1.

⁶⁰ Guaze (2 Nisan 1911), "Kölelik Aleyhinde Ayan-ı Mebusan-ı Kirama", s. 1.

⁶¹ Guaze (10 Nisan 1911), "Kölelik Aleyhinde 2", s. 1.

⁶² Guaze (10 Nisan 1911), "Kölelik Aleyhinde 2", s. 1.

talep edilmiştir.⁶³ Derginin yedinci sayısında da kölelik konusuyla ilgili olarak önceki sayılardaki durumun takibi yapıp güncel durum değerlendirilmiştir.⁶⁴

Aslında dergi ilk sayısından itibaren kölelik konusunu belli bir aşamaya getirerek kaldırılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Bu sayıda kölelik konusuyla ilgili olarak kaleme alınan yazıda tekraren kölelerin özgürleştirilmesi için verilecek bedel olan mukatebenin devlet tarafından ödenmesi talep edilmektedir.⁶⁵ Ayrıca köleliğin kaldırılması konusuyla ilgili Çerkes Teavün Cemiyeti'nin talebinin Şeyhülislam'ın fetva komisyonuna gönderildiği ifade edilmektedir. Kölelik konusuyla ilgili olarak yerelden alınan haberlerde de Sivas'ın Aziziye bölgesindeki 388 hanede yaşayan 1407 köle nüfusun 911.800 lira tutan iskân masraflarıyla, Canik sancağına yeni iskân edilecek 50 hanenin 560.000 gurus tutan masraflarının hükümet tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir.⁶⁶ 7 Mayıs 1911'de Sadaret makamından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen başka bir yazıda şeriat ve kanuna aykırı bir şekilde halen esir olarak tutulanlar var ise bunlarla ilgili gerekli adımların atılması ve hür olmalarının sağlanması istenmekteydi. Kölelerin iskânlarıyla ilgili olarak yapılacak masrafların da daha önce 29 Aralık 1910 tarihinde verilmiş olan karar kapsamında Dâhiliye Nezareti tarafından karşılanması gerektiği Sadaret tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir.⁶⁷

Derginin dokuzuncu sayısında kölelik konusu tekrar ele alınmış, yazılı basın bu konuya duyarsız kalması eleştiri konusu olmuştur. Yine yazarın ismi verilmeden kaleme alınan bu yazıda, dergideki kölelik karşıtı tutum bir nebze daha ileriye götürülerek kölelik artık açıktan bir cinayet olarak tanımlanmaya başlanmıştır.⁶⁸ Köleliğin devamına sessiz kalmanın onu onaylamak, teşvik etmek anlamına geldiği, artık bu duruma karşı tepki verilmesi gerektiği savunulmaktadır. Hatta ilginç bir şekilde artık insanların "hayvanların bile" hakkını korumak için örgütler kurduğu bir dönemde, 20. yüzyılda, insanların kutsal haklarından, insan olmaktan kaynaklanan doğal haklarından onları alıkoyup köle yapmanın doğru olmadığı vurgulanmıştır. Daha önceki sayılarda kamuoyu oluşturmak için çaba sarf eden ve köleliğin devamını savunanlara herhangi bir eleştiride bulunmayan dergi bu sefer muhtemelen daha önce yaptığı yayınların toplumda olumlu olarak karşılık bulmasının da etkisiyle kölelik taraftarlarına eleştiri getirmeye başlamıştır.⁶⁹ Bir adım daha ileri gidilerek Çerkesler'de şeriatın tanımladığı çerçeveye uyan bir kölelik uygulamasının olmadığı, bunun başka şartlar ve koşullar dâhilinde ortaya çıktığı vurgulanmıştır. İlginçtir ki dergi kölelik gibi kurumsal ve toplumsal karşılığı olan bir uygulamayı reddetmekte beis görmemiş, Çerkes toplumunun sınıfsal hiyerarşisinde yeri olan bir sınıfı Çerkeslik dışı bir uygulama olarak nitelendirmiştir. Guaze buradan anlaşıldığı gibi topluma dair bazı tabulara karşı olmaktan, onları yıkmaya çalışmaktan ve yeni bir toplumsal tahayyül oluşturmaktan geri durmamıştır. Çerkes toplumu içinde yerleşmiş, yüzyıllardır devam eden bir uygulamaya karşı çıkmakta ve toplumun gelenek haline getirmiş olduğu bir durumu açıktan eleştirmektedir. Bu bakımdan Guaze'nin sadece toplumun var olan değerlerini koruyup yaşatmayı amaçlayan bir dergi değil, o günün dünyasında artık karşılığı olmayan ya da insan onuruna ve haysiyetine karşı olan bir uygulamanın kaldırılmasında devlete ve topluma ters düşme pahasına pozisyon aldığını söylemek gerekir. II. Meşrutiyet sonrası toplumsal örgütlenmenin daha yeni olduğu bir düzende Guaze'nin toplumsal bir meseleyi

⁶³ Guaze (11 Mayıs 1911), "Kölelik Aleyhinde", s. 6.

⁶⁴ Guaze (18 Mayıs 1911), "Kölelik Aleyhinde", s. 1.

⁶⁵ Guaze (18 Mayıs 1911), "Kölelik Aleyhinde", s. 1.

⁶⁶ Guaze (18 Mayıs 1911), "Kölelik Aleyhinde", s. 2.

⁶⁷ BOA, BEO, 3902/292595, 8 Cemaziyeleevvel 1329 (7 Mayıs 1911), lef 1.

⁶⁸ Guaze, "Kölelik Hakkında" 1 Haziran 1911, 4. Çerkes Teavün Cemiyeti de diğer taraftan hükümet ve meclis üzerinde köleliğin kaldırılması için çalışmaya devam etmekteydi. BOA, BEO, 3871/290268, 8 Mart 1327 (21 Mayıs 1911), lef 1.

⁶⁹ Guaze (1 Haziran 1911), "Kölelik Hakkında", s. 4.

toplumla ya da gelenekle karşı karşıya gelme ihtimaline karşı savunması dikkate değer bir durumdur. Derginin hem temel insan hakları konusunda hem de Çerkes toplumunda devam eden problemleri bir konuda cesur adımlar atması önemlidir.

Kölelerin Osmanlı Ordusu'nda askere alınmalarına da bu sayıda değinilmiştir. II. Meşrutiyet öncesinde kölelerin askerlik yapmaması yaygın bir uygulama idi, köle sınıfı askerlikten muaftı.⁷⁰ Ancak Meşrutiyet sonrasında Osmanlı yönetiminin köleleri askere alması artık onların hürriyetinin tanındığı, köleliklerinin sona erdiğinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Sivas/Aziziye/Kazancık köyünde askere alındıkları için artık köle sınıfından olmadıklarını beyan eden eski köleler ile eski köle sahipleri arasında vuku bulan kanlı çarpışmanın haberi bu durumun bir sonucu olarak okuyuculara aktarılmıştır.⁷¹

Derginin 10. sayısında Çerkes yazar Hayriye Melek Hunç'un⁷² kölelik karşıtı yazısı yer bulmuştur. Hayriye Hanım derginin yayın politikası ile uyumlu olarak köleliğin kaldırılmasıyla ilgili bir yazı kaleme almıştır. Hayriye Hanım bu yazıda köleliği Çerkesliğin zararlı gördüğü az sayıdaki âdetinden biri olduğunu, bunun Çerkeslerin ilerlemesini engelleyen, toplumun zenginlerinin ve köle olanlarının birbirlerine karşı kindar olmalarına neden olan, birliği ve adaleti önleyen bir konu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bugün artık karşılığı kalmamış olan bu esaretin değil, toplumsal esaretin önemli bir hale geldiğini vurgulamıştır.⁷³ İlginç bir şekilde Hayriye Hanım hem köle sahiplerine hem de kölelere seslenerek bu kurumun ortadan kalkması için herkesin bir nebze fedakârlık etmesini talep edip önemli olanın insanın hangi anne babadan geldiğinin değil şahsi durumunun olduğunu belirtmiştir. Bir "bey kızı" olarak kendi haklarından, eğer varsa geçmişten kalan haklarından da feragat ettiğini açıkça beyan etmiştir.⁷⁴

Uzun bir süre boyunca Guaze'de, en azından şu an erişilebilir olan sayılarda, yaklaşık 7 ay kadar, kölelik konusuyla ilgili bir yazı çıkmamıştır. Derginin 22 Şubat 1912'de çıkan 31. sayısında kölelik konusu tekrar gündeme alınmıştır. Bu sayıda Çerkes Teavün Cemiyeti'nin Dâhiliye Nezareti'ne verdiği bir dilekçe konu edilmiştir. Dilekçede cemiyetin daha önce yaptığı başvurular hatırlatılarak 20. yüzyılda artık köleliğin Müslümanlık'ta ve Osmanlılık'ta bir yeri olmaması gerektiği vurgulanıp Kânûn-ı Esâsî'ye dayanarak kişi hürriyetinin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁵ Şeriatla uygun bir şekilde, onun kurallarını da çiğnemenin bu durumun hazinece ödenecek bir mukatebe bedeli ile gerçekleşmesi cemiyet tarafından talep edilmiştir. Ancak burada şeriatla çelişen bir durum vardır ki o da; Çerkesler'de köle sınıfından olanlar da Müslümandı ve kölelikleri yüzlerce yıl öncesine dayanmaktaydı. Sınıflı bir toplum yapısına sahip olan Çerkesler'de hangi ailelerin hangi sınıfa ait olduğu toplum tarafından bilinmekte, Müslüman olmalarına rağmen bu ailelerin kölelik sınıfına mensubiyetleri devam etmekteydi. O yüzden Teavün Cemiyeti yaptığı başvuruda şeriat hükümlerinin de yetersiz kalabileceğinden bahsetmiştir. Çözüm olarak Teavün Cemiyeti, Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu dilekçede tüm köle ve cariyelerin mukatebe ile yani bedel ödeyerek özgürlüklerine kavuşmalarının sağlanması, mukatebenin hazine tarafından köle sahiplerine ödemesi ve kölelere İskân Kanunu uygulanarak kendilerine muhacir statüsü

⁷⁰ Her ne kadar bazı köleler askere alınmak için talepte bulunsalar da sahiplerinin izni olmadan askere alınmaları her zaman mümkün değildi. BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 43/64, (3 Haziran 1889).

⁷¹ Guaze (1 Haziran 1911), "Kölelik Hakkında", s. 4.

⁷² 1896-1963, Çerkes yazar ve aydın. İstanbul'da Notre Dame de Sion okulunda eğitim alan Hayriye Hanım Çerkes Teavün Cemiyeti'nin kurucularındandır. Cemiyet bünyesinde çıkan Osmanlıca ve Çerkesçe yayın yapan Guaze ve Diyane Dergilerinde yazarlık yapmıştır.

⁷³ Hayriye Melek Hunç (8 Haziran 1911), "Beylik-Kölelik", *Guaze*. s. 2.

⁷⁴ Guaze (8 Haziran 1911), "Beylik-Kölelik", s. 2.

⁷⁵ Guaze (22 Şubat 1912), "Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından Dâhiliye Nezaret-i celilesine...", s. 2.

verilerek arazi ve diğer imkânların sağlanması talep edilmiştir.⁷⁶ Hatta daha önce yapıldığı gibi bu dilekçede Rusya'daki uygulamadan örnek alınması orada köleliğin bitirilmesinde kullanılan nizamnamelerin tercüme edilerek istifade edilmesi istenmiştir. Mukatebe ödenmesi hükümet tarafından kabul ve teşvik edilse de bunun uygulamada hayata geçmediği cemiyetin yaptığı araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu durumda kölelerin ve sahiplerinin arasındaki sorun devam etmektedir. Mukatebe ücretinin birkaç bin lira tuttuğu, bu tutarın Osmanlı Hükümeti için çok düşük bir meblağa tekabül ettiği dilekçede vurgulanmıştır.⁷⁷

Tüm bu çalışmaların sonucu olarak başlangıçta her ne kadar İngilizlerin baskısıyla hareket ediliyor olsa da süreç içerisinde iç dinamiklerin etkisi öne çıktı. 25 Mayıs 1911'de *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayınlanan bir padişah iradesi ile köleliği ispatlanamayanların özgür oldukları ifade edilirken, köle statüsünde olanların ise köle olduklarının kanıtlanmasını şartı getirildi.⁷⁸ 26 Haziran 1912'de Heyet-i Ayan aldığı bir karar ile hür olan Çerkeslerin köleleştirilerek satılmalarını, ticari bir faaliyetin ürünü haline getirilmelerini yasakladı. Bu karar Şura-yı Devlet'in İslam topraklarında (Darü'l-İslam'da) hürriyetin asli bir durum olduğu beyanına dayanarak köle oldukları hiçbir şekilde ispat edilemeyenlerin köleleştirilemeyeceği kararına dayanılarak verildi.⁷⁹ Ayrıca Çerkes köle ve cariyelerin belgede geçtiği şekliyle "zenci"ler gibi hür olmaları gerektiği ve köleliklerinin yasaklanması gerektiği ifade edildi. Eğer bu kişilerin köleliği Şer'i bir belgeye dayanarak sürdürülüyorsa, onların durumuna özel olarak verilecek Şer'i bir hükümle köleliklerinin sonlandırılması yani azat edilmeleri gerektiği bildirilmiştir.⁸⁰

Bu gelişmelere rağmen köleler ve köle sahipleri arasında köleliğin devam edip etmediğine dair tartışma ve çatışmalar uzunca bir süre devam etti. 3 Mart 1913 tarihinde hazırlanan bir tahrirat ile kölelerin azat edilmeleri için gerekli olan mukatebe miktarının Ziraat Bankası tarafından sağlanması ve bu meblağın özgürlüğünü kazanan köleler tarafından bankaya 10-15 sene kadar bir süre içerisinde geri ödenmesi kabul edildi.⁸¹ 13 Nisan 1913 tarihinde Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Dâhiliye'nin 7 Kasım 1904 tarihli bir irade-i seniyyeye dayanarak mukatebe ile kölelerin serbest kalmalarının kabul edildiği Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.⁸² Ancak tüm bu gelişmelere rağmen köleliğin tamamen kaldırıldığına veya yasaklandığına dair bir vurgu yapılmadı. Daha çok köleliğin kaynakları kurutulup, ticareti sonlandırılmaya çalışıldı, Osmanlı bürokrasisi ve mahkemeleri tarafından köleliği tartışmalı olanların lehine kararlar alındı. Resmi olarak köleliğin kaldırılması Türkiye Cumhuriyeti'nin 1933 tarihinde Milletler Cemiyeti Bünyesinde hazırlanan kölelik karşıtı anlaşmaya katılmasıyla beraber gerçekleşti.⁸³

Sonuç

1860'lardan itibaren Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen yüzbinlerce Çerkes, tarım yapılabilecek ancak şehirlerden uzak, izole alanlara yerleştirildi. Bu durum, bir taraftan

⁷⁶ Guaze (22 Şubat 1912), "Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından Dâhiliye Nezaret-i celilesine...", s. 2.

⁷⁷ Guaze (22 Şubat 1912), "Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından Dâhiliye Nezaret-i celilesine...", s. 2.

⁷⁸ Takvim-i Vekayi, 12 Mayıs 1327 (25 Mayıs 1911), 2. Zafer Gölen, "İkinci Meşrutiyetin İlanından Sonra Çerkes Teavün Cemiyeti'nin Çalışmaları; Çerkes Köleliğini Önlemeye Yönelik Faaliyetler", sayı 57, cilt 10, Toplumsal Tarih, Eylül 1998, Tarih Vakfı, İstanbul. s. 53-59. Yelbaşı "II. MEŞRUTİYET SONRASINDA KÖLELİĞİN ETKİSİZLEŞMESİ".

⁷⁹ BOA, BEO, 3710/278209, 13 Haziran 1328 (26 Haziran 1912).

⁸⁰ BOA, BEO, 3710/278209, 13 Haziran 1328 (26 Haziran 1912).

⁸¹ BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemî (DH.HMŞ), 10/62, (3 Mart 1913), lef 1.

⁸² BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.EK), 84/14-16, 14 Cemaziyevvel 1331 (13 Nisan 1913).

⁸³ Belkis Konan (2021), "Osmanlı Devleti'nden Erken Cumhuriyet Dönemine Kadın Ticaretinin Engellenmesi Yolunda Yapılan Girişimler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70/4, s. 1487.

onların geldikleri yerlerden bile daha geri ve az gelişmiş bölgelere yerleştirilmelerine neden olarak asimile olmalarını güçleştirirken; diğer taraftan toplumun ve yaşanan yerlerin çağın şartlarına uygun bir şekilde gelişmesini engelledi.⁸⁴

Kölelik konusu Çerkeslerin Osmanlı topraklarına gelmeleriyle beraber yeniden gündeme gelen bir konu oldu. Köleliğin ortadan kalkması sırasında karşılaşılan problemlerin en önemlilerinden biri Osmanlı Devleti'nin kölelikle ilgili çok parçalı bir yapıya sahip olmasıdır. Yukarıdaki yazışmalarda da görüldüğü gibi, Meclis-i Mebusan, Meclis-i Ayan, Sadaret ve Şeyhülislamlik makamları, Dâhiliye Nezareti kölelik konusunun muhataplarıdır. Ancak hiçbir kurum ya da kişi tek başına karar verici pozisyonda bulunmamaktadır. Bu da birçok bürokratik yazışmanın, iş yükünün ve muhatap bulma çabasıyla zamanın boşa geçmesine neden olmuştur. Çerkes Teavün Cemiyeti bu kurumlara köleliğin kaldırılmasıyla ilgili başvurularda bulunmuş, cemiyetin gönderdiği dilekçeleri kurumlar ya da meclisler birbirine göndermiş, gelen cevapları cemiyete iletmişler ve cemiyet tekrar taleplerde bulunmuştur. Ancak bu bürokratik süreç içerisinde kölelik konusuna bir çözüm bulunmadan zaman akıp gitmiştir. Muhatap ve doğru karar alıcıya ulaşılma problemi Çerkes Teavün Cemiyeti ile Osmanlı Yönetimi arasında köleliğin sonlanma sürecinde en yaygın şekilde baş gösteren problemlerden biridir.

Çerkes Teavün Cemiyeti hem cemiyet olarak hem de çıkardığı Guaze Dergisi ile kölelik ve cariyeliğin kaldırılması konusunda öncü bir rol oynamıştır. Ne devletin ne de toplumun girmek istemediği hassas bir konu olan kölelik konusunda cemiyet Guaze Dergisi aracılığıyla yaptığı yayınlar ve hükümet nezdinde yaptığı resmi girişimlerle bir kamuoyu oluşturmayı başarmıştır. Guaze'nin ikinci sayısından itibaren Çerkeslerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden kölelik aleyhine mektuplar gelmesi, meclisin ve hükümetin ağır da olsa bu konuyu gündeme alması ve fetva makamını devreye sokmaları Çerkes Teavün Cemiyeti ve Guaze'nin yaptığı girişimlerin olumlu sonuçlarıdır. Bu adımların, cemiyet ve dergiye gelebilecek eleştirilerin göze alınarak atıldığını söylemek gereklidir. Cemiyetin dönemin şartlarında bir sivil toplum örgütünün yapması gerekenden çok daha fazlasını yaptığı açıktır. Hem Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamit Dönemi sonrası otoriterlikten yeni yeni kurtulup meclisin ve sivil örgütlenmelerin yerleşmeye başladığı hem de geleneksel kodlara bağlı bir hayat süren Çerkes toplumunda birçok asilzadenin karşı çıkacağı köleliğin ilgası gibi bir konuda tartışma başlatmış olması fazlasıyla önemlidir. Sonuç olarak Çerkes Teavün Cemiyeti ve Guaze Dergisi Osmanlı Hükümetini ve toplumu ikna etme anlamında bir kamuoyu oluşturmuştur. Devlet nezdinde konuyu gündeme getirmek için bir nevi lobicilik faaliyetinde bulunmuş, dönemin hâkim unsuru olan İslam hukuku ile çelişmeden İslam hukuku içerisinde bir yorum üretmeye çalışarak köleliğin sonlandırılması için mücadele etmiştir.

1840'lardan 1910'lara kadar kölelik birçok farklı dinamiğin rol oynadığı bir süreç içerisinde dönüşüp belli değişikliklere uğramıştır. Öncelikle köle pazarları kaldırılmış, siyah köle ticareti yasaklanmıştır. Ancak beyaz köle ticaretini yasaklamak kolay olmamıştır. Kuzey Kafkasya'dan yoğun bir nüfusun kölelerle birlikte Osmanlı toplumuna girmesi süreci daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Tabii ki sürecin bu kadar karmaşık bir hale gelmesi İslam hukukunda köleliğin tartışmaya çok da açık olmayan bir yerinin mevcut olmasıyla da ilgilidir. Ancak yetmiş yıllık bir süreç içerisinde Osmanlı toplumunda ve devlet yönetiminde büyük bir değişiklik olmuş ve kölelik şehirlerde kamusal alanda çok daha az görülen bir konuma gelmiştir. Geleneksel hayatın devam ettiği, köylerde ve şehir merkezleri dışındaki alanlarda ise köleliğin daha az görülen bir konuma gelmesi daha geç olmuştur. Bugün ise kölelik belli bir yaşa gelmiş Kuzey Kafkasyalıların hayatlarının belli bir dönemine kadar içinde yaşadıkları toplumda izleri görülen, ancak artık izi de kalmayan bir hale dönüşmüş, toplumsal hafızadan silinmeye başlamıştır.

⁸⁴ Georgi Chochiev (2007), "On the History of the North Caucasian Diaspora in Turkey", *Iran & the Caucasus* 11/2, s. 216, 217.

Kaynakça**1. Arşiv Belgeleri****Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)**

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Kalemi (A.MKT.NZD)

Yıldız Saray Evrakı (Y.EE)

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdiriyeti (ML.EEM)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi (DH.HMŞ)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.EK)

2. Süreli Yayınlar

Guaze. “Kölelik Aleyhinde Ayan-ı Mebusan-ı Kirama” (2 Nisan 1911), 1.

Guaze. “Kölelik Aleyhinde 2” (10 Nisan 1911), 1.

Guaze. “Kölelik Aleyhinde” (11 Mayıs 1911), 6.

Guaze. “Kölelik Aleyhinde” (18 Mayıs 1911), 2.

Guaze. “Kölelik Hakkında” (1 Haziran 1911), 4.

Guaze. “Çerkes Teavün Cemiyeti tarafından Dâhiliye Nezaret-i celilesine...”

(22 Şubat 1912), 2. Hunç, Hayriye Melek. “Beylik-Kölelik”. *Guaze* (8 Haziran 1911), 2.

Takvim-i Vekayi (Takvim-i Vekayi, 12 Mayıs 1327 (25 Mayıs 1911),

3. Risale

Çerkes Teavün Cemiyeti (1326[1910]). *Köle ve Cariyeliğin Ref'i Hakkında Mebusa-ı Kirama*.

İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası.

4. Hatırat

Açba, Leyla (2010). *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*. İstanbul: Timaş Yayınları.

5. Kitap ve Makaleler

Aksoy, Elbruz (2022). *Beyaz Köleler, Son Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Araz, Yahya. “Ben ‘hür’üm... Hayır, sen kölesin...”! 19. Yüzyılın Üçüncü Çeyreğinde İstanbul’da Çerkesler, Kölelik, Hürriyet Arayışları ve Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi”.

Osmanlı Araştırmaları 62/62 (Kasım 2023), 145-183.

Arslan, Elmas Zeynep Aksoy (2008). *Circassian Organizations in the Ottoman Empire*.

İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Berker, Hannah (2022). “What Caused the 14th-Century Tatar–Circassian Shift?”, *Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900 Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, ed. Felicia Roşu. 339-363. Leiden: Brill.

Chochiev, Georgi (2007). “On the History of the North Caucasian Diaspora in Turkey”, *Iran & the Caucasus*, 11/2, 213-226.

Erdem, Hakan (2023). *Osmanlı’da Köleliğin Sonu 1800-1909*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Erdem, Hakan (2019). *Sözden Kalanlar Tarih, Tarihçilik, Kurgu, İnsan ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Erdem, Ufuk (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriye'te Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gölen, Zafer (2015). "Osmanlı Devleti'nde Çerkez Köleliğinin Yasaklanması," *Yeni Türkiye Ansiklopedisi*, 73/3, 158-168.
- Gölen, Zafer (1998). "İkinci Meşrutiyetin İlanından Sonra Çerkes Teavün Cemiyeti'nin Çalışmaları; Çerkez Köleliğini Önlemeye Yönelik Faaliyetler", *Toplumsal Tarih*, 57/10, 53-59.
- Karataş, Ömer (2012). "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik". *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)* 1/2, 99-138.
- Karamürsel, Ceyda (2023). "Relics of an Unwanted Past: Slavery, Polygamy and the Harem at the End of the Ottoman Empire". *Gender & History/Early View*.
- Karamürsel, Ceyda (2017). "Transplanted Slavery, Contested Freedom, and Vernacularization of Rights in the Reform Era Ottoman Empire". *Comperative Studies in Society and History* 59/3, 690-714.
- Karamürsel, Ceyda (2016). "The Uncertainties of Freedom: The Second Constitutional Era and the End of Slavery in the Late Ottoman Empire". *Journal of Women's History* 28/3, 138-161.
- Konan, Belkıs (2021). "Osmanlı Devleti'nden Erken Cumhuriyet Dönemine Kadın Ticaretinin Engellenmesi Yolunda Yapılan Girişimler". Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 70/4, 1479-1504.
- Luzbetak, Louis J. (1951). *Marriage and the Family in the Caucasasia; A Contribution to the Study of North Caucasian Ethnology and Customary Law*. Viena-Mödling: St. Gabriel's Mission Press.
- Mengirkaon, Sabri (2021). *19. Yüzyılda Diyarbekir'de Kıtık*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Osmanoğlu, Ayşe (1986). *Babam Abdülhamid (Hatıralarım)*. İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Richmond, Walter (2018). *Çerkes Soykırımı*. Ankara: Koyusiyah Yayıncılık.
- Toledano, Ehud (1998). *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*. Seatle: University of Washington Press.
- Yağcı, Zübeyde Güneş (2006, Ağustos). "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti". *Karadeniz Araştırmaları* 8/8, 12-30.
- Yağcı, Zübeyde Güneş (2016). "The Black Sea Slave Trade According to the Istanbul Port Customs Register, 1606-1607". *Eurasian Slavery, Ransom and Abolition in World History, 1200-1860*, ed. Christoph Witzernath. 207-19. London: Routledge.
- Yaşa, Fırat (2023). "From a Chicken in Every Pot to a Time of Scarcity: Rethinking Slavery in the Crimean Khanate". *Slavery and Abolition; A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 44/4, 784-804.
- Yaşa, Fırat (2018). "Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society". *Turkish Historical Review* 9/2, 198-211.
- Yelbaşı, Caner (2026). "II. MEŞRUTİYET SONRASINDA KÖLELİĞİN ETKİSİZLEŞMESİ: KÖLELER, KÖLE SAHİPLERİ, SİVİL TOPLUM VE DEVLET", *Atatürk Yolu Dergisi*, 78/1.
- Zilfi, Madeline C. (2010). *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Difference*. Cambridge: Cambridge University Press.

6. Dijita Kaynaklar

Muhacir Maddesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhacir--osmanli> (erişim tarihi 14.05.2026).

EKLER

Ek.1. Guaze Dergisi, sayı 1, 2 Nisan 1911.

